

BÓNIS FERENC

*Kodály és bécsi kiadója**

Jellempróbáló évek: 1938–1966

Alfred Schlee – bár ügyintézőként korábban is feltűnt már neve az Universal Edition levélpapírján – 1938. szeptember 1-jén szerepelt először egyedüli aláíróként a kiadó Kodályhoz írott leveleinek egyikén. Az osztrák „csatlakozás” – vagyis Ausztriának a Német Birodalomba való erőszakos beolvasztása 1938 márciusában – döntő változást hozott a kiadó, illetve Kodály és Bartók kapcsolatában. Az Universal élére a Német Birodalom komisszárt állított, akinek intézkedése nyomán a cég zsidó alkalmazottai az utcára kerültek. Az új vezetésnek arra is volt gondja, hogy adatokat gyűjtsön a külföldi zeneszerző-partnerek származásáról, e célra kérdőívet küldött ügyfeleinek, a magyar muzikusok közül Bartóknak is, Kodálynak is. Mivel ennek nyilvánvaló célja diszkriminatív intézkedések előkészítése volt – ami személy szerint ugyan egyiküket sem érintette volna –, erkölcsi megfontolásból mindketten visszautasították a kérdőívek kitöltését.

Bartók 1938. április 13-án fejtette ki erre vonatkozó álláspontját bizalmas svájci hívének, Annie Müller-Widmann-nak: „...nemcsak kiadóm (U. E.) lett most náci kiadóvá (a tulajdonosokat és a vezetőket egyszerűen kidobták), de »nácisították« az előadási jogokat intéző, szintén bécsi A. K. M. társaságot is, amelyhez tartozom (akárcsak Kodály). Éppen tegnapelőtt kaptam meg a hírhedt kérdőívet nagyapákról stb. szóló kérdésekkel. Aztán: »Ön németvérű, fajrokon vagy nem-árja?« Természetesen ezt a kérdőívet sem én, sem Kodály nem töltjük ki: álláspontunk szerint az ilyen kérdezősködés jogszerűtlen és szabályellenes.”

E levél írásának napján – 1938. április 13-án – londoni vendég érkezett hosszabb megbeszélésre Kodályékhoz: Ralph Hawkes, a londoni Boosey & Hawkes kiadó egyik tulajdonosa. Kodályné háztartási naplójának tanúsága szerint a megbeszélésen részt vett, náluk ebédelt és uzsonnázott Bartók is. Ekkor állapotdhattak meg azokban az alapelvekben, melyek a két magyar zeneszerző és az angol kiadó jövőbeli kapcsolatát meghatározták. A korábban megjelentetett művek kiadói jogához az Universal Edition ragaszkodott, ezek tekintetében a két zeneszerzőt kötötte szerződése. De a kiadatlan és a jövőben írandó kompozíciók dolgában szabad kezet kaptak. Bartók 1940 őszén elment Amerikába, ezzel megszűnt személyes kapcsolata a bécsi kiadóval. Kodály azonban feltette magában, hogy a háborús veszély ellenére is itthon marad. 1938-ban, kevéssel az Anschluss után, ügyeit vagy ügyeiket intézendő, két ízben is elment még a Németországba csatolt egykori Ausztriába. Április 15-én, két nappal Hawkes budapesti látogatása után, „kirándult” a Semmeringre, július 19-én pedig Mariazellbe. Vagyis: Bécsen kívül akart tárgyalni számára megbízható szakemberekkel – semmiképp sem Bécsben az Universal Edition új uraival. Második útját fénykép is megörökíti, ezen a zeneszerző a kiadó előző igazgatójának, Hugó Winternek és egy jövőendő vezetőjének, Alfred Schleenek a társaságában látható.

* Részlet a szerző *Kodály Zoltán és az Universal Edition levelezése 1938–1966* című, ez év tavaszán megjelenő kötetéből, Kodály Zoltánné és az Argumentum Kiadó szíves engedélyével.

Kodály és az Universal levelezésének hangneme ezenközben fagyossá vált. A kiadó új vezetői nehezen értették meg, hogy Kodály, a világhírű zeneszerző, egyszersmind egy független ország állampolgára, akit ők nem kezelhetnek le, s akire még kevésbé kényszeríthetik rá akarataikat. Kodályt felháborította, hogy a *Bicinia hungarica* tervezett angol nyelvű kiadásának (még az Anschluss előtt beküldött) nyomdai előzménye szőrén-szálán eltűnt az Univerzalnál. A zeneszerző megvetéssel fogadta a kiadói kísérletet, mely ezért a felelőtlenségért az egzisztenciájuktól megfosztott egykori munkatársakat próbálta felelőssé tenni. A magyar mester igen határozott nemtetszését nyilvánította akkor is, amikor az Universal eltúrte, hogy a *Székely fonó* Braunschweigben lezajlott németországi bemutatóján a rendező a mű magyar jellegét próbálta tompítani. És természetesen, ahhoz sem járult hozzá, hogy a braunschweigi bemutató rendezői utasításait kinyomtaszák a mű zongorakivonatában, minden egyes előadásért honorálva a főrendező – a szerzői tantiem terhére.

Az egyenes és szókimondó Kodálynak ellenszenves volt az Universal új levelezési stílusa is, melyben a látszólagos alázatosság leplezetlen agresszivitással elegyedett. A zeneszerző, ha rendetlenséget, hanyagságot vagy szószegést tapasztalt kiadója részéről, igen szigorú hangon követelt korrekt magatartást. 1938. szeptember 11-én ezt írta a kiadó egyik vezető munkatársának a *Háry Jánossal* kapcsolatban: „...a színpadi terjesztési szerződés, bizonyos pontjainak be nem tartása miatt, semmissé vált; ...a kiegészítő szerződés érvénytelen, mert némely pontját a szerző kárára elhagyták... Pénzünkért jó fordítást akarunk, nem olyat, mint a német.” 1938. október 4-én az Universal Edition igazgatójának: „Példátlan hanyagsága folytán, mellyel a Biciniát fél éven át fektette, a kiadó eljátszotta minden jogát erre a műre.” Ugyanazon a napon a színpadi osztály vezetőjének: „...a Székely fonót illetően hangsúlyozni akarom, hogy egyetlen olyan előadást sem engedélyezek, amelyben a magyar karaktert egészen a jelmezekig elnyomják, vagy elhallgatják a színlapon... nem akarom tagadni, hogy Erdélyben szászok is lálnak – de megkövetelem ugyanezt magunknak is.” 1939. március 4-én: „Ha valamivel nagyobb rendet tartana, úgy megtakaríthatna magának is, nekem is sok hiábavaló levelezést.” A fagyos légkör zeneszerző és kiadó között akkor kezdett enyhülni, amikor a Kodállal való kapcsolattartás érdemi részét az Universal munkatársai közül Alfred Schlee vette át.

Schlee gyakorló muzsikus volt, és kompromisszumra törekvő, okos ember. Cselekedeteit fejlett művészi ítélőképessége motiválta, másfelől, érthető okokból, a kiadó érdeke. De soha nem próbálta meg, hogy utóbbit diktatórikus eszközökkel kényszerítse Kodályra. Így aztán idővel bizalmas üzletársi kapcsolat alakult ki kettejük között. Schlee, amint hírt kapott egy-egy új Kodály-mű megírásának tervéről, tüstént lecsapott volna rá kiadási szándékkal. Az 1939/40-ben készült két zenekari mű: a *Páva-változatok* és a *Concerto* kiadási jogát is meg akarta szerezni. Kodály, persze, egyiket sem adta oda a náci irányítás alatt álló Universal Editionnak, már csak új kiadója, a londoni Boosey & Hawkes miatt sem. Másrészt különös színben tüntette volna fel a zeneszerzőt, ha a magyar történelmi múltat felidéző, a magyar szabadságvágyat dicsőítő műveit egy náci kiadó cégére alatt jelenteti meg. Így bölcs döntést hozott: a két zenekari mű partitúráját saját költségén, a saját kiadásában adta közre. Schlee a második világháború után is szívesen „magához ragadott volna” egy-egy készülő új Kodály-művet (*Zrínyi szózata*, *Sík Sándor Te Deuma*, *Szimfónia*), de egyiknek sem kapta meg a kiadói jogát.

Mariazell, júliusi találkozásuk után 1938. augusztus 9-én tűnt fel először Alfred Schlee neve egy Universal-levél diktálójaként és egyik aláírójaként. E levél tartalma-

hangja egészen más volt, mint a Kodályhoz akkoriban írott többi UE-levéle. Schlee konstruktív kapcsolatra törekedett Kodálllyal; már említett üzenetében együttműködést szorgalmazott a Montecarlói Orosz Balett nagyhírű táncos-koreográfusával, Léonide Massine-nal. Az emigráns orosz táncművészt, mint Schleenek írott soraiból kitűnik, mindig is érdekelte egy Kodály zenéjére kreálendő táncjáték gondolata. Készült is kettejüknek egy balett-librettó Petőfi *János vitéze* nyomán, melynek írógépelt példányát Kodály kompozíciós ötletekkel írta tele a margón. Hogy a közös táncjáték tervét Massine komolyan gondolta, bizonyítja budapesti találkozója Kodálllyal, majd újabb együttlétük a csehszlovákiai Joachimsthal üdülőhelyen. Massine szerződéstervet is küldött Kodálllynak. A terv megvalósulását végül megakadályozta a második világháború kitörése – de a történet így is azt bizonyítja, hogy az együttműködésben közvetítő Schlee rátalált arra az eszközre, amellyel felkeltheti Kodály érdeklődését.

1938. szeptember 1-én szerepelt Schlee először a magyar zeneszerzőnek szóló UE-levél egyedüli aláírójaként. Ez, kétségkívül, a cégen belüli hatáskörének bővülését jelzi. Minden levele valamilyen építő szándékú, figyelemfelkeltő javaslattal, kérdéssel vagy tanáccsal él. 1938. december 8-án megkérdezi Kodályt: elfogadna-e vendégkarmesteri meghívást rádiótársaságoktól vagy koncertegyesületektől. Mivel meghívóként főként német társaságok és egyesületek jöhettek volna szóba: Kodály se igent, se nemet nem akart mondani. Ezért úgy találta jónak, hogy egyáltalán nem válaszol a kérdésre.

Kodállyné Háztartási Naplójának tanúsága szerint 1939. január 12-én Schlee Budapesten kereste fel a zeneszerzőt, hogy megbeszélje vele közös ügyeiket. Ezek olykor közelebbről érintették Kodályt, mint az Universal Editiont.

1941-ben Schlee tagja lett a kiadó vezetőségének (Vorstandsmitglied); mint ilyen elvállalta a bizonyára nem könnyű feladatot, hogy Kodály és az Universal kapcsolatát a zeneszerző helyzetéből, illetve semleges pozícióból próbálja megítélni. Helyzetelemzései figyelemreméltók akkor is, ha Kodály csak töredéküket szívelte meg. Schlee szemlátomást szívesen látogatott a háborús években Budapestre; Kodálllyékat mindenkor felkereste. A zeneszerző nemzetközi reputációjának ügye kétségkívül fontos volt számára. A magyar főváros ostromának kezdetéig (1944. december), az említetten kívül, az alábbi időpontokban tárgyalt Kodálllyal a Köröndön: 1941. február 17., március 12., 1942. január 29., 30., 1943. február 19., augusztus 7. E megbeszéléseket levelezés készítette elő, témáiról és eredményeiről is levelek számolnak be.

Schlee 1939. április 25-ei levele egy újabb táncjáték tervét veti fel az Orosz Balett számára, ezúttal a *Galántai táncok* és a *Marosszéki táncok* zenéjére; koreográfiáját Milloss Aurél tervezné. A terv oly konkrétan látszott, hogy már tiszteletdíjról is szó esett. Az akkori szituációban ez a terv sem valósulhatott meg. Milyen további, nagyszabású elképzelések merültek még fel megbeszéléseikre a háború végéig?

Arról esett már szó, hogy a *Páva-változatok* és a *Concerto* kiadási jogát Schlee szeretne volna megszerezni az Universal számára, s hogy ez a terve megtört Kodály eltökélt ellenállásán. 1941-ben Schlee szívesen meghívta volna a zeneszerzőt Bécsbe, Mengelberg és a Bécsi Filharmonikusok *Háry János szvitjének* előadására; kilátásba helyezett a magyar mester számára egy kompozíciós megbízatást is a híres bécsi zenekartól. Kodály azonban nem tartott igényt erre a megbízatásra, mint ahogy a *Háry szvit* bécsi előadását sem hallgatta meg. Tudta, hogy Schleet a jó szándék vezeti – de jelenlétével akkor sem kívánta legitimálni az új rendszert. A bécsi Staatsoper *Bányászok* címmel színreho-

zott egy balettet a *Galántai* és a *Marosszéki táncok* zenéjére. Ennek előadására is meghívták Kodályt, erre sem ment el.

1941 tavaszán Schlee egy Budapesten írott, cenzor-nemlátta levélben hívta fel Kodály figyelmét azokra a nehézségekre, melyek akkor érnék, ha angol kiadóhoz pártolna, és Amerika belépne a háborúba. Boosey & Hawkeshez csatlakozni csak akkor lenne érdemes Kodálynak – fejtegette Schlee –, ha emigrációs szándékkal az Egyesült Államokba menne. Onnan azonban a háborús időkből nincs visszaút. Ha mégis visszajönne: az amerikai hatóságok minden szerzői jövedelmét elkoboznák. Ha Amerikában marad: Európában nem játszanák többé műveit (Schlee nyilván Németországra és szövetségeseire meg a német megszállta országokra gondolt). Kodálynak, persze, nem állt szándékában, hogy a nehéz időkből elhagyja Magyarországot. Schleenek annyiban viszont mégis igaz lett, hogy a magyar zeneszerzőnek a háborús években felgyűlt amerikai jogdíjaira az ottani Ellenséges Javak Felügyelősege rátette a kezét; Kodálynak még 1946–47-es amerikai útja során sem sikerült hozzájutnia az őt megillető összeghez.

1942. január 29-én Schlee Kodályoknál ebédelt a Köröndön, és másnap náluk uzsonnázott. Nagyszabású svájci turné tervét beszéltek meg ekkor, melynek során a mester Zürichben, Bazelban, Winterthurban, Genfben, esetleg még Luzernben vezényelné műveit. A koncertek bevétele és egy kilátásba helyezett bécsi bankelőleg fedezte volna Kodály és feleségének két és fél-három hónapos svájci tartózkodási költségét. Az odautazás tervezett időpontja 1942. október közepe volt. Hogy mi lett volna a célja, ha megvalósul: egyelőre csak találgathatjuk; anyagi haszonszerzés a legkevésbé. Schlee nagyon sok energiát fordított a turné megszervezésére – melyet az utolsó pillanatban lemondtak (vajon ki? vajon miért?). A lemondás oly hirtelen történt, hogy Schlee is csak utólag értesült róla. Kodályék felmentek a Galyatetőre, ahol tizennyolc verőfényes napot töltöttek el. A svájci út elmaradásáról hallgat a más témákban oly sok információt nyújtó Háztartási Napló.

A személyes jó kapcsolat a háború befejeztével is fennmaradt Kodály és Schlee között, bár újabb műveit a zeneszerző ezután is inkább londoni kiadójának, Boosey & Hawkesnek adta. De egy és más jutott azért az Universalnak is: a *Magyar Népzene-sorozat* kései XI. füzeté, a *Háry János*hoz írt két új szám meg a *Székelly fonó* kóruskíséretes siratódala. Az újra önállóvá lett Ausztriában az Universal Edition visszanyerte régi státusát, és visszakérült az egykor kismiszett eredeti tulajdonosok birtokába; az igazgató, Emil Hertzka özvegyét, Yella Hertzkat közgondnokká nevezte ki az osztrák Vagyonbiztosítási és gazdaságtervezési minisztérium. Hertzkáné a kiadó gyakorlati vezetését Alfréd Schlee igazgatóra bízta.

Kodály és Schlee levelezése folytatódott. A cégnek áruhiánnyal, papírhiánnyal, a nyomdai kapacitás hiányával kellett megküzdenie, az export és import bürokratikus nehézségeivel, a devizaforgalom akadályaiival. De helyzete lassan, évek munkájával normalizálódott és stabilizálódott. Az 1954-es levélpapír tanúsága szerint az Universal Editiont akkor három igazgató jegyezte: Schlee mellett a Londonban élő dr. Alfréd A. Kalmus és a művészi ambíciókat dédelgető Ernst Hartmann. Utóbbi akkor lépett előtérbe Kodály és kiadójának történetében, amikor a zeneszerző két színpadi műve, *Háry János* és a *Székelly fonó*, immár szabadon terjedhetett világszerte, de külföldön nem ért el akkora játszottságot, mint amilyenre zenei értéke alapján számítani lehetett. Meg sem közelítette azt a közvetlen és diadalmas hatást, amelyet magyar színpadon a magyar közönségre tett. Schlee elgondolkodott e jelenség

okán és 1954. október 13-án a következő sorokkal fordult Kodályhoz: „Egy német átdolgozás kérdése számomra is nagyfontosságú. Ilyen átdolgozásra nemrégiben mindenesetre sor került. Galluser változata, amennyire tudjuk, az Ön teljes egyetértésével találkozott. Miképp legyen azonban megvalósítva az új változat? Az *általám* látott német nyelvű előadásoknál a mű mindig attól szenvedett, hogy humora nem érvényesült. A komikus jelenetek olvasva mindig nagyobb hatást tettek rám, mint a színpadról, ahol többnyire túlságosan bő lére voltak eresztve. A német hallgatónak, aki »Háry János« alakját nem ismeri, és akinek a történelmi háttér is többnyire idegen, valószínűleg szüksége volna egy, a Galluser-féle új fordításnál tovább menő »átdolgozás«-ra. Ez természetesen kockázatos, másfelől a szerzők közvetlen közreműködése nélkül nem is lehetséges. Emlékszem, egyszer tervezve volt, hogy Ön maga is közreműködjön egy német átdolgozásban... Hogyan lehetne ezt most lehetővé tenni?... Mindenesetre hálás vagyok minden javaslatért, mely egy valóban jó német fordításhoz vezet.”

Schleenek igaza volt. A darab megértésének kulcsa nem a librettó egyes szavaiban keresendő, hanem a darab katarzisélményének átélésében. A daljáték fekete/fehér színekkel megfestett elő- és utójátéka a szegénység és hétköznapiság reális képeivel egy *alaphelyzetet* ábrázol, amelyből a hős az álom, a mese színes világába menekül. A magyar történelem ismerete nélkül, a magyar sors átérzése nélkül nem könnyű megérteni a mű drámai fejlődését. Túl nagy a kontraszt a sötét történelmi valóság képei és a derűs színekkel festett hősi álmok között. A rendező, ha a közismert „magyar klisék” népszerűsítő eszközeivel próbálkozik, könnyűszerrel tolhatja el a darab mondanivalóját a giccs és az operett felé. Ami persze a költői remekmű lényegének meghamisításával járna. Várjuk azt a rendezőt, aki a történelem és a mese kényes egyensúlyát megtalálva, egyszer majd feltárja a nagyvilágnak Háry János kalandjainak keserűes poézisét.

Ez, egyelőre, a darab szövegét újjáíró másik Universal-igazgatónak, Ernst Hartmannnak sem sikerült. De teljes sikert aratott Kodállyal kapcsolatos két további akciójával. Az egyik: rávette Kodályt, hogy írja át zenekarra Bartók op. 15-ös, évtizedeken át kiadatlan maradt *Öt dalának* zongoraszólamát. Hartmann másik kezdeményezése: felkérte a magyar mestert, hogy írjon valamiféle „zenei ajánlást” Alfred Schlee 1961 novemberében esedékes 60. születésnapjára. Nem valószínű, hogy az önnön 80. születésnapjához közeledő Kodály bárki más esetében eleget tett volna egy ilyen felkérésnek. De Schleehez immár negyedszázados, vitáktól és civódásoktól sem mentes harcostársi kapcsolat fűzte. Megírta tehát köszöntőjét – ami nem „zenei ajánlás” lett, hanem hosszabb eredeti kompozíció. Ennek négyoldalas autográf tisztázataát juttatta el Bécsbe születésnap ajándékkul.

Hartmann 1961. július 2-án írta felkérő levelét Kodálynak, és rendelkezésére bocsájtott négy lapnyi 8–8 kottasort tartalmazó merített papírost, melyet a zeneszerző az utolsó sorig teleírt (meglehet, ha a megbízó nem takarékoskodik annyira a papírral, a kompozíció hosszabb lett volna). Október 26-án Hartmann újabb levélben figyelmeztette a Mestert Schlee születésnapjának közeledtére. Kodály kellő időben elkészült a darabbal, de az akkori hazai rendelkezések értelmében nem volt joga azt közvetlenül külföldre juttatni. 1961. november 1-jén levélben tudatta Hartmann-nal, hogy a Schleenek szánt albumlapokat átadta a Kultúra export- és importvállalatnak; egyedül ez az állami monopólium rendelkezett a kulturális javak exportjának jogával. A Kultúra pedig nem siette el dolgát: Kodály küldeménye két hétig utazott Budapesttől Bécsig. De november 14-

re, öt nappal a jubileum előtt, mégiscsak megérkezett. „Schlee el lesz ragadtatva, hogy ezt a szép, személyes kéziratot kapja születésnap ajándéku” – írta a kézirat kézhezvételét tanúsító levelében Hartmann.

A köszöntő, teljes terjedelmében, e kötetben jelenik meg először (hálás köszönet Kodály Zoltánnak, valamint a magángyűjteményben levő kézirat tulajdonosának a közléshez való szíves hozzájárulásukért). Címe: *Variationen über Alfred Schlee im Altwiener Stil*, vagyis *Változatok Alfred Schlee nevére ó-bécsi stílusban*. 117 ütemes darab: a témával együtt hat variáció és záró fúga. Schlee kereszt- és vezetékneve épp 12 betű, melyek mindegyike, abszolút hangnévvel vagy a relatív szolmizáció jeleivel, „zenére fordítható”. 12 hang, mely persze csak „névrokonságban” áll a „tizenkéthangúság”-gal (Zwöltonmusik, Dodekafónia). A 12 hangos Schlee-témát újabb 12 hang követi: a téma „hátról visszafelé”, vagyis rák-fordításban. A II. változat a témának és fordításának imitációs lehetőségeit bontja ki [...] Az V. variáció – mintegy középhés – igazi bécsi valcer Schlee névbetűiből és azok rák-fordításának hangjaiból; itt az „ó-bécsi” témában és a kísérő harmóniákban az „új bécsi” tizenkétfokúság valamennyi hangja megjelenik szabad kromatikus szövetben [...] A teljes mű Kodály kései két- és háromszólamú *gyakorlataival*, azok legnehezebbjeivel tart szellemi rokonságot.

A zeneszerző nem írt elő konkrét előadó-apparátust művéhez. Hangterjedelme miatt énekes darab nem lehet: de hogy milyen hangszerekre szánta – vagy, hogy szánta-e egyáltalán valamilyen hangszerre, netán csak zenei absztrakciójának gondolta el: nem tudhatjuk. De akit köszöntött általa, annak nevét mindenképp maradándóvá tette. ◀

BÓNIS FERENC (1932) Budapesten élő zenetörténész. Utóbbi könyvei: *Élet-képek: Bartók Béla* (2006); *Rákóczi-nóta, Rákóczi-induló* (2010); *Élet-pálya: Kodály Zoltán* (2011).